

BRIAN E. DALEY

**NĂDEJDEA ÎN VIAȚA DE APOI
ÎN BISERICA PRIMARĂ**

**MANUAL
DE ESHATOLOGIE PATRISTICĂ**

Traducere din limba engleză de
Pr. IOAN-LUCIAN RADU

Carte tipărită cu binecuvântarea
Înaltpreasfințitului

Mitropolitul Moldovei și Bucovinei

Cuprins

Prefață	11
Abrevieri	15
Introducere.....	17
1. Viziuni despre ziua cea nouă: creștinismul semitic timpuriu și apocalipticismul creștin	23
Secte iudeo-creștine.....	24
Apocrifele biblice timpurii.....	26
Părinții apostolici.....	30
Odele lui Solomon.....	40
Păstorul lui Herma	41
Creștinism milenarist în Asia Mică.....	43
2. Făcând istoria inteligibilă: eshatologia și apologetii.....	47
Aristide	47
Sfântul Iustin Martirul și Filosoful.....	47
Tațian.....	50
Atenagora	51
Teofil al Antiohiei.....	53
3. Redobândirea luminii: eshatologia în timpul crizei gnostice	55
Sfântul Irineu al Lyonului	60
4. Senectus mundi: eshatologia în Apus (200-500)	67
Tertulian	68
<i>Passio Perpetua et Felicitatis</i>	73
Minucius Felix.....	74
Ipolit	75
Sfântul Ciprian al Cartaginei.....	79
5. O școală pentru suflet: eshatologia alexandrină și criticii acesteia.....	83
Clement Alexandrinul	83

Origen	88
Admiratorii și criticii lui Origen	107
6. Începutul conflictului final: eshatologia latină în timpul Marii Persecuții	115
Victorin de Pettau.....	115
Lactanțiu	117
7. Înfrentarea morții în libertate: eshatologia răsăriteană în veacul Sinodului de la Niceea (325-400)	121
Eshatologia ascetică	121
Scriitorii sirieni din secolul al IV-lea.....	125
Scriitorii greci de la jumătatea secolului al IV-lea	131
Sfântul Vasile al Cezareei	137
Sfântul Grigorie de Nazianz	140
Sfântul Grigorie al Nyssei	144
Controversa origenistă	150
Sinesiu de Cirene	153
8. <i>Redemptio Totius Corporis</i>: eshatologia latină în secolul al IV-lea	157
Firmicus Maternus	157
Sfântul Ilarie de Poitiers	158
Zeno al Veronei.....	162
Sfântul Ambrozie al Milanului.....	163
Fericitul Ieronim	168
9. Harul prezent și cel viitor: eshatologia greacă în secolul al V-lea	175
Sfântul Ioan Gură de Aur.....	176
Sfântul Chiril al Alexandriei	181
Teodor al Mopsuestiei	183
Fericitul Teodoreț al Cirului	188
Isihie din Ierusalim	191
Scriitorii ascetici.....	192
Apocalipticismul grec în secolele IV-V	196
10. Semnele Bisericii biruitoare: eshatologia latină în secolul al V-lea	201
Gaudențiu de Brescia.....	202
Maxim de Torino	202

Sulpiciu Sever	204
Hilarian	205
Ticonius	206
Fericitul Augustin	212
Contemporani ai Fericitului Augustin	240
<i>Liber de promissionibus</i>	243
Salvian din Marsilia	245
Sfântul Leon cel Mare	247
Poezia latină creștină	248
Petru Hrisologul	260
<i>Opus Imperfectum in Matthaeum</i>	264
11. Apocatastază și apocalipticism: eshatologia răsăriteană după Sinodul de la Calcedon	267
Lucrări de proveniență neelenică	267
Lucrări apocaliptice grecești	283
Ecumenius	285
Pseudo-Dionisie	290
Sever al Antiohiei	293
Ioan al Cezareei; Leonțiu din Bizanț	296
Origenismul în secolul al VI-lea	297
Enea din Gaza	302
Zaharia de Mitilene	306
Ioan Filopon	308
Cosma Indicopleustes	310
Sfântul Andrei al Cezareei	313
Eustratie din Constantinopol	315
Sfântul Roman Melodul	316
Sfântul Maxim Mărturisorul	317
Sfântul Ioan Damaschinul	319
12. Sfârșitul a tot trupul: eshatologia în Apusul secolului al VI-lea	323
Iulian Pomerius	323
Sfântul Cezar de Arles	326
<i>Carmen ad Flavium Felicem</i>	330
Primasius; Apringius	331
Sfântul Grigorie cel Mare	332
Epilog: o nădejde comună	339
Nădejde și credință	340
Realismul	341

Învățătura comună.....	343
Aspecte divergente.....	346
Bibliografie	351
Index	377

1. Viziuni despre ziua cea nouă: creștinismul semitic timpuriu și apocalipticismul creștin

Istoria eshatologiei creștine își are originea, oricum am privi-o, în nădejtile apocaliptice soteriologice pe care le prețuiau primele comunități creștine palestinene. Deși nădejdea unei învieri trupești și a unei restaurări a lui Israel într-o lume materială transformată a avut aparent puțină importanță în iudaismul elenizat din diaspora mediteraneeană¹, se pare că era o nădejde prețuită de un mare număr de evrei din Palestina, așa cum demonstrează pseudo-epigrafe din Vechiul Testament și mai multe documente de la Qumran, și faptul că se regăsește și în învățătura lui Iisus². Inevitabil, o mare parte din ceea ce astăzi este cunoscut drept „creștinism iudaic” – atât în sensul restrâns al credinței hibride a unor secte iudaice eretice care Îl recunoșteau pe Iisus ca Mesia, cât și în sensul larg al învățăturii creștinismului ortodox, a cărui teologie era exprimată mai degrabă în concepte și imagini semitice, iar nu elenistice³ – era, de asemenea, mult influențată de speranțele apocaliptice legate de mântuire.

¹ Vezi U. Fischer, *Eschatologie und Jenseitserwartung im hellenistischen Diasporajudentum* (Berlin, 1978).

² Vezi D.S. Russell, *The Method and Message of Jewish Apocalyptic, 200 B.C.-A.D. 100* (Philadelphia, 1964); P. Vielhauer, „Apokalyptik des Urchristentums”, în E. Hennecke (rev. W. Schneemelcher), *Neutestamentliche Apokryphen (= NtA; Tübingen, 1959-1964)*, 11.428-454 (trad. eng.: 11.608-642); P.D. Hanson, *The Dawn of Apocalyptic* (Philadelphia, 1979); J.J. Collins, *The Apocalyptic Imagination An Introduction to the Jewish Matrix of Christianity* (New York, 1982).

³ Pentru o expunere a caracteristicilor acestui tip mai larg de „creștinism iudaic”, vezi mai ales J. Daniélou, *Théologie du judéo-christianisme* (Paris, 1958) (trad. eng.: *The Theology of Jewish Christianity* [trad. și ed. de J.A. Baker, Londra/Chicago, 1964]); de asemenea, R.A. Kraft, „In Search of «Jewish Christianity» and its «Theology». Problems of Definition and Methodology”, *RSR* 60 (1972), 81-92; A.F.J. Klijn, „The Study of Jewish Christianity”, *NTS* 20 (1973-1974), 419-431.

Secte iudeo-creștine

Se știe puține lucruri sigure despre teologia și practicile religioase ale „iudeilor creștini” în sensul restrâns al termenului. Cu certitudine, această denumire desemnează o varietate de grupuri, dintre care cele mai multe par să fi avut o existență destul de neînsemnată și din ce în ce mai marginală în Palestina, Siria, Mesopotamia sau vestul Asiei Mici în primele patru secole ale erei noastre⁴. Deși Îl recunoșteau pe Iisus ca Mesia, aceste comunități se pare că au continuat să respecte prescripțiile alimentare și practica ritualică iudaică, au cultivat relații bune cu frații lor iudei și au promovat o hristologie adopțianistă. Se pare că unele au fost puternic influențate de concepții gnostice referitoare la mântuire și au fost interesate de astrologie și magie⁵. Nădejdea lor eshatologică s-a concentrat aparent pe întoarcerea lui Hristos în slavă și pe învierea tuturor morților la sfârșitul istoriei, despre care credeau că era iminent. Eusebiu al Cezareei (*H.E.* 2.23.13) îl citează pe scriitorul Hegeșip din secolul al II-lea, care atribuie aceste două învățături evreilor convertiți de Iacob, fratele Domnului. Epifanie (*Pan.* 29.7) vorbește despre „nazarineni” în vremea sa, care trăiau în regiunea din estul Iordanului și care respectau legea veche: „Ei învață, de asemenea, învierea morților și mărturisesc că toate își au originea în Dumnezeu. Ei mărturisesc un singur Dumnezeu și pe Fiul Lui, Iisus Hristos” (*ibid.*, 29.7.3). Se spune că „ebioniții”, secta (sau poate caricatura) creștinilor iudei la care Părinții fac referire cel mai adesea, preferau să Îl considere pe Iisus „Fiul Omului”, iar nu „Hristos”, o practică ce

⁴ Pentru dovezi despre existența neîncetată a unor astfel de grupuri, probabil în Siria, până pe la sfârșitul secolului al VII-lea sau începutul secolului al VIII-lea, vezi S. Pines, *The Jewish Christians of the Early Centuries of Christianity according to a New Source* (Israel Academy of Sciences and Humanities monograph [Jerusalem, 1966]).

⁵ Vezi Gal. 4, 1-10. Cea mai cuprinzătoare încercare de a descrie teologia acestor secte – deși speculativă în multe locuri – este lucrarea lui H.J. Schoeps, *Theologie und Geschichte des Judenchristentums* (Tübingen, 1949); vezi, de asemenea, lucrarea sa mai scurtă, *Das Judenchristentum* (Bonn, 1964), și eseurile sale despre acest subiect: *Urgemeinde, Judenchristentum, Gnosis* (Tübingen, 1956). Referințe patristice și medievale timpurii se regăsesc în A.F.J. Klijn și G.J. Reinink, *Patristic Evidence for Jewish-Christian Sects* (Leiden, 1973).

poate sugera o hristologie apocaliptică⁶ sau poate o indicație a faptului că ei erau „iudeii excomunicați” (*posh'ei Yisrael*) la care se face referire în *Midraș Tehillim* 31.24, pe care autorii rabinici îi laudă că recunosc învierea morților⁷.

Recunoașterile și Omiliile pseudo-clementine, în starea lor actuală fiind probabil o compilație din cel puțin două rescrieri din secolul al IV-lea după un material siriac și iudeo-creștin, sunt considerate de obicei cea mai importantă sursă directă despre teologia ebionită, deși originea lor complexă arată clar că această sursă a fost amestecată cu alte câteva⁸. Aceste lucrări prezintă istoria ca fiind împărțită în „două împărății”: veacul scurt de acum, aflat sub stăpânirea „celui rău”, și veacul mare și veșnic ce va să vină, când va domni „Cel Bun” (*Hom.* 20.2; *Rec.* 1.24; cf. Epifanie, *Pan.* 30.16.2). Omul credincios poate să devină nemuritor și fără de prihană dacă Îl primește pe Dumnezeu cu credință și dragoste (*Hom.* 3.37). La învierea morților, trupurile noastre vor fi schimbate în lumină și vom deveni asemenea îngerilor și astfel vom putea să Îl vedem nemijlocit pe Dumnezeu și să trăim în prezența Lui (*Hom.* 17.16). Acel timp al preschimbării, în care „va avea loc o despărțire a sufletelor de lucruri”, va fi, de asemenea, ziua judecării: nu doar că cei buni vor fi răsplătiți cu viața veșnică și cu binecuvântări ce nu pot fi descrise în cuvinte, ci cei răi „vor fi dați focului veșnic pentru păcatele lor” (*Rec.* 1.24). Până atunci, se pare că morții sunt „adunați” în iad, „locul sufletelor” (*Hom.* 3.33).

Nu există vreo dovadă directă în aceste texte care să confirme afirmația lui Schoeps că ebioniții ar fi fost milenariști⁹. Într-adevăr, singura dovadă din creștinismul primar despre o astfel de învățătură este o remarcă făcută de Fericitul Ieronim (*In Esaiam* 66.20), cum că ebioniții, care sunt „moștenitorii rătăcirii iudaice”,

⁶ Cf. Schoeps, *Theologie*, 78-82.

⁷ *Ibid.*, 85.

⁸ Pentru o analiză a scrierilor literare și istorice anterioare despre originea lor, vezi *ibid.*, 37-63; cf. G. Strecker, *Das Judenchristentum in den Pseudo-Klementinen* (= TU 70 [Berlin, 1958]); G. Strecker reconstruiește fragmente din *Kerygmata Petrou* din scrierile pseudo-clementine în *NtA* 2.63-80 (ediție eng., n. 102-127); J. Rius-Camps, „Las Pseudoclementinas. Bases filológicas para una nueva interpretación”, *Revista catalana de teologia* 1 (1976), 79-158.

⁹ *Theologie*, 82-83; F.S. Jones, „The Pseudo-Clementines: A History of Research”, *The Second Century* 2 (1982), 1-33, 63-96.

mărturisesc împreună cu iudeii o nădejde materialistă a unei împărății viitoare caracterizate de bogăție materială, care va dura o mie de ani. Aluziile acide ale Fericitului Ieronim la nădejdiile milenariste (e.g., *In Esaiam* 11.15-16; 35.10; 60.1; *In Jer.* 31.28; *In Zach.* 14.18) fac referire la iudei și la „iudaizanții noștri (*nostri judaicantes*)”, o expresie care pare să amintească de creștinii milenariști din vremea sa.

Apocrifele biblice timpurii

Deși este dificil de stabilit originea multor evanghelii și apocalipse apocrife, scrisori și povestiri pseudo-apostolice compuse de grupurile creștine în secolul al II-lea, majoritatea vădesc un stil de gândire teologică simbolică, dramatică, ce aparține lumii apocalipticismului iudaic. Identificarea lor pseudo-epigrafică cu figuri importante din Vechiul sau Noul Testament, tonul alarmant, moralizator al îndemnurilor lor, judecata cosmică și mântuirea pe care o anunță de obicei, sentimentul pe care îl transmit în privința iminentei distrugerii a civilizației romane, toate acestea le leagă în duh și tehnică literară de literatura apocaliptică iudaică a acelei perioade. Precum lucrările apocaliptice iudaice, aceste scrieri creștine reflectau nu doar nădejdiile credinței biblice, ci și sentimentul de frustrare și nesiguranță împărtășit de un popor ce trăia fără libertate politică sau religioasă, un popor pentru care persecuția era întotdeauna o posibilitate reală. De fapt, în unele cazuri, lucrări originale iudaice au fost rescrise pentru a transmite un mesaj creștin (e.g., *IV Ezdra*, *Înălțarea lui Isaia* sau primele cinci cărți din *Oracolele sibiline*). Unele dintre aceste apocrife creștine pot fi opera unor comunități iudeo-creștine marginale, sincretiste, precum așa-numiții ebioniți, dar chiar și lucrările apocaliptice care au origine creștină ambiguă prezintă, în secolul al II-lea, ceea ce am identificat anterior că sunt caracteristici „iudeo-creștine”¹⁰.

Cele mai importante apocrife creștine timpurii care ne ajută să înțelegem eshatologia iudeo-creștină sunt următoarele: *Apocalipsa lui Petru* (*Apoc. Pet.*), compusă probabil în jurul anului 135 în Siria, dar foarte bine cunoscută, de asemenea, în Egipt în timpul celui de-al II-lea secol – o lucrare importantă mai ales pentru de-

¹⁰ Astfel, Daniélou consideră aceste lucrări documente de primă importanță pentru studiul său: „Jewish Christianity”, *Theology*, 11-28.

scrierea sa detaliată și grafică a tipurilor de pedeapsă veșnică care îi așteaptă pe păcătoși¹¹; *Înălțarea lui Isaia* (*Asc. Is.*), o lucrare ce are probabil origine siriană, compusă la mijlocul secolului al II-lea, încorporează o scriere iudaică mai veche despre martiriul Profetului Isaia într-o relatare creștină despre originea, moartea și a Doua Venire a lui Iisus¹²; *Epistola apostolilor* (*Ep. Ap.*), o „scrisoare” aparent scrisă de toți apostolii, adresată Bisericii universale, în care se vorbește despre o lungă cuvântare revelatoare a Domnului înviat din noaptea de Paști – lucrare ce pare să fi fost compusă într-o comunitate iudeo-creștină în Asia Mică, în jurul anului 160¹³; și așa-numitele V și VI *Ezdra*, capitolele 1-2 și 15-16 din traducerea latină a apocrifei iudaice *IV Ezdra*, care se pare că au fost scrise în Asia Mică sau Siria la sfârșitul celui de-al II-lea secol sau începutul celui de-al III-lea, și care înfățișează cu uimitoare detalii viitoarele răsplăți ale celor dreți (*V Ezdra* 2) și necazurile care vor veni la sfârșitul lumii (*VI Ezdra*)¹⁴. La aceste cărți – dintre care unele pot include material din apocalipsele mai vechi ebraice sau aramaice – trebuie adăugate cărțile VII și VIII din *Oracolele Sibiline* (*Or. Sib.*): operă creștină, probabil de origine alexandrină, scrisă în hexametri grecești, din a doua jumătate a secolului al II-lea –, precum și interpolările creștine din cartea II, care pot să dateze de la mijlocul secolului al III-lea¹⁵. Deși nu sunt apocrife biblice în sensul strict, poemele sibiline creștine folosesc în mare parte teme biblice și apocaliptice și continuă stilul teologiei sapiențiale cosmice din secțiunile anterioare, pur iudaice, din aceeași colecție.

¹¹ Pentru traducere și note introductive la text, vezi *NtA* 2.468-498 (ed. eng.: n. 633-683). Pentru o analiză a paralelelor din religiile grecilor și romanilor, vezi A. Dieterich, *Nekyia: Beiträge zur Erklärung der neuentdeckten Petrusapokalypse* (Berlin, 1913). Cf. A. Ruegg, *Die Jenseitsvorstellungen vor Dante und die übrigen literarischen Voraussetzungen der „Divina Commedia”* (Einsiedeln, 1945) 1, 238-250; M. Himmelfarb, *Tours of Hell. An Apocalyptic Form in Jewish and Christian Literature* (Philadelphia, 1983).

¹² *NtA* 2.454-468 (ed. eng.: 2.642-463).

¹³ *NtA* 1.126-155 (ed. eng.: 1.189-227). Cf. M. Hornschuh, *Studien zur Epistula Apostolorum* (Berlin, 1965).

¹⁴ *NtA* 2.488-498 (ed. eng.: 2.689-703); traducerea engleză mai recentă a acestei lucrări, realizată de B.M. Metzger, în J.H. Charlesworth (ed.), *The Old Testament Pseudepigrapha* 1 (New York, 1983), 516-559, urmează tradiția manuscrisă latină și numește întreaga lucrare, în 16 capitole, pur și simplu *IV Ezdra*.

¹⁵ *NtA* 2.504-509, 510-525 (ed. eng.: n. 712-719, 720-741).

Deși aceste lucrări diferă, în general, în ceea ce privește detaliile ce marchează nădejdea lor eshatologică, imaginea izbăvirii iminente și a judecății pe care o ilustrează este, în linii mari, destul de consecventă. Istoria omenească, pentru autorii lor, se află în ultimele sale zile. Hristos a vestit „sfârșitul veacurilor și ziua de apoi” atunci când a coborât la iad după moartea Sa (*Or. Sib.* VIII, 310 ș.u.); *Ep. Ap.* 17 prevestește venirea sfârșitului la 150 de ani după Învierea lui Hristos¹⁶; iar *Or. Sib.* VIII (65-72) prezice că acesta va avea loc în ultimii ani ai domniei lui Antoninus Pius (147-161). Semnele sfârșitului iminent sunt cunoscute din Noul Testament și literatura apocaliptică iudaică: în primul rând, neînțelegerea, stricăciunea morală și învățătura falsă în cadrul comunității (*Asc. Is.* 3.21-31; *Ep. Ap.* 37; *Or. Sib.* II, 168 ș.u.); apoi conflictele în sânul familiilor (*Ep. Ap.* 34; *Or. Sib.* VIII, 84 ș.u.), războiul dintre popoare (*Ep. Ap.* 37; *VI Ezdra* 15.28-45), răspândirea bolilor, nerodirea pământului, foametea și depopularea lumii (*Ep. Ap.* 34; *VI Ezdra* 15.57 ș.u.; 16.20-35; *Or. Sib.* II, 154-161). Schimbările catastrofice în structura universului vor însoți aceste dezastre naturale: înlănțuirea zilei și a nopții va fi inversată (*Asc. Is.* 4.5; *Ep. Ap.* 34; *Or. Sib.* VIII, 337-340), furtuni și cutremure vor zgudui pământul (*Ep. Ap.* 34; *VI Ezdra* 16.10-12), stele vor cădea în mare (*Ep. Ap.* 34; *Or. Sib.* VIII, 190-193) și foc va cădea din cer pentru a mistui pământul (*Apoc. Pet.* 5; *Or. Sib.* VII, 120-127; VIII, 225 ș.u.; 243; II, 96-205), până când toată mișcarea firii va înceta și pământul va fi cuprins de tăcere (*Or. Sib.* VIII, 342-348; II, 208-213). „Veliar, marele prinț”, se va arăta (*Asc. Is.* 4.2 ș.u.; *Or. Sib.* II, 167-168) – potrivit unor relatări, va fi sub înfățișarea lui *Nero redivivus* (*Asc. Is.* 4.2; cf. *Or. Sib.* VIII, 68-72) – pentru a conduce persecuția celor credincioși; dar și Hristos Se va arăta în slavă, venind pe nori, fiind precedat de o cruce de lumină (*Ep. Ap.* 16; cf. *Or. Sib.* VIII, 244-246), pentru a-l înfrânge pe Veliar și pentru a-i conduce pe sfinți și pe îngeri într-o procesiune a biruinței (*Apoc. Pet.* 6; *Asc. Is.* 4.14-16; *Or. Sib.* II, 238-248).

La venirea lui Hristos, porțile iadului se vor deschide și morții care erau ținuți acolo vor fi eliberați (*Or. Sib.* VIII, 226-227; II, 214-237; cf. *V Ezdra* 2.23, 31). Sufletele vor fi reunite cu trupurile lor

¹⁶ Astfel este în versiunea etiopiană a textului. Versiunea coptă stabilește data la 120 de ani după Înviere. Pentru o încercare de armonizare a acestor două versiuni, considerându-se că ambele fac referire la anul 150, vezi L. Gry, „La date de la parousie d’après l’*Epistula apostolorum*”, *RB* 49 (1940), 86-97.

și toți oamenii vor învia trupește, la viață nestrăcătorească (*Apoc. Pet. 4; Ep. Ap. 19, 21-25*)¹⁷. Hristos Se va alătura Tatălui în înfăptuirea unei judecăți finale, drepte, a tuturor celor care au trăit (*Ep. Ap. 26; Or. Sib. II, 42-55, 238-244; VIII, 218-221*). Toate se vor descoperi la această judecată, chiar și cele mai ascunse fapte ale oamenilor (*Or. Sib. VIII, 219-230; VI Ezdra 16.54-68*). În diferite pasaje vedem că Dumnezeu săvârșește această judecată punându-i pe toți cei vii să treacă printr-o văpaie de foc (*Apoc. Pet. 5-6; cf. Or. Sib. II, 252-254, 313-316; VIII, 411*) în care „dreptii se vor mântui, însă cei necredincioși vor pieri” (*Or. Sib. VIII, 411*)¹⁸.

Focul veșnic este destinat celor vădiți păcătoși (*Or. Sib. VII, 119-128*); „abisul chinurilor” se va deschide (*Or. Sib. VIII, 241*) și, după ce vor fi chinuți de îngerii care poartă bice de foc, păcătoșii vor fi aruncați în adânc pentru totdeauna, ca să ardă fără nădejdea de a mai fi eliberați (*Or. Sib. II, 285-310*). *Apoc. Pet. 7-13* descrie în detalii vii pedepsele atribuite diferitelor tipuri de păcătoși; însă focul este elementul comun pentru toate acestea. *Or. Sib. II, 330-338* prezintă o alternativă la învățătura pedepsei veșnice pentru toți păcătoșii: Dumnezeu le va îngădui dreptilor să mijlocească pentru cei pe care doresc să-i mântuiască și ei se vor bucura de mângâierea Câmpiilor Elizee. Aceeași nădejde se poate să fie reprezentată în „fragmentul Rainer”, aflat în legătură cu *Apoc. Pet. 14*, dar textul este incert¹⁹.

¹⁷ În aceste două pasaje se poate observa deja o insistență apologetică, probabil antignostică, pe realitatea fizică a trupului înviat și pe faptul că acesta este trupul din viața de acum; în *Ep. Ap. 19* aceasta este legată în mod direct de realitatea trupului lui Hristos. *Asc. Is. 4.16-17*, pe de altă parte, afirmă clar că sfinții în slavă poartă doar „veșmintele care sunt păstrate sus, în al șaptelea cer” – aparent un trup îngeresc luminos – și că își vor părăsi trupurile pe care le au acum pe pământ (*cf. 8.14-15; 26; 9.2, 9-11, 26; 11.40*). Pentru ideea că învierea va fi limitată doar la cei care au crezut în Hristos înviat, vezi așa-numita „A treia Epistolă către Corinteni”, găsită în scrierea din secolul al II-lea *Faptele Apostolului Pavel (8.3.24-32; NtA 2.260; ed. eng.: n. 376-377)*.

¹⁸ Pentru istoria acestei idei, care își are originea în literatura apocaliptică iudaică, vezi A. Michel, „Feu du jugement”, *DThC 5.2 (1939), 2239-2246*.

¹⁹ Această posibilitate este susținută de varianta revizuită a textului pe care a realizat-o M.R. James (*JThS 32 [1930], 270 ș.u.*), dar aceasta nu este susținută de textul paralel disponibil în traducerea etiopiană; *cf. NtA 2.480 (ed. eng.: 2.679)*. Pentru imagistica și conceptele folosite aici, *cf. E. Peterson, „Die «Taufe» im Acherusischen See”, VigChr 9 (1955), 1-20 (= Fruhkirche, Judentum und Gnosis [Roma, 1959], 310-332)*.

Pe de altă parte, Dumnezeu le va da dreptilor odihnă (*Ep. Ap.* 19; *V Ezdra* 2.29, 34), lumina veșnică (*V Ezdra* 2.35) și bunătățile Raiului, care abundă în fructe și flori de toate felurile (*V Ezdra* 2.19; *Apoc. Pet.* 16), unde se vor îmbrăca cu veșminte strălucitoare și se vor alătura la ospățul veșnic al lui Dumnezeu (*V Ezdra* 2.38-40, 45) sau vor fi hrăniți cu mana cerească (*Or. Sib.* VII, 148 ș.u.)²⁰. Acolo Hristos Însuși îi va încorona (*V Ezdra* 2.43-47) și vor trăi împreună cu El o viață de mângâiere veșnică, într-o zi fără de sfârșit (*Or. Sib.* II, 325-329), departe de grijile pământești legate de statutul social sau posesiuni (*Or. Sib.* VIII, 205-16; II, 316-329)²¹. Va fi o nouă creație, o restaurare a „minții curate” a omenirii, la starea ei inițială (*Or. Sib.* VII, 144 ș.u.).

În aceste documente, sentimentul dramatic de criză și așteptarea încordată a unei rânduiei într-un tot nou a spațiului și a timpului, a unei lumi caracterizate de dreptate, judecată și relații restabilite între Dumnezeu și creație, sunt foarte asemănătoare cu literatura iudaică apocaliptică, existentă începând cu Cartea Profetului Daniel. Elementul distinctiv este rolul lui Hristos care vine în slavă ca Cel care săvârșește judecata lui Dumnezeu și instaurează noul veac. Deși uneltele imaginative ale autorilor acestor lucrări aparțineau unei tradiții sectare din cadrul gândirii religioase iudaice, fundamentul nădejzii lor era în mod cert creștin și a rodit din kerigma evanghelică despre Învierea și dumnezeirea lui Iisus.

Părinții apostolici

Deși limba și metoda lor, precum și interesele lor teologice sunt, de asemenea, dominate de literatura iudaismului biblic și post-biblic, la scriitorii creștini vorbitori de limbă greacă din prima jumătate a secolului al II-lea, care au fost numiți în mod tradițional „Părinții apostolici”, întâlnim o largă varietate de teme în mesajul lor eshatologic.

²⁰ *Ep. Ap.* 19 afirmă însă că nu va fi mâncare sau băutură în locul de răsplătire.

²¹ Această insistență pe absența proprietăților private și a deosebirilor sociale pe care le generează este specifică viziunii despre viața după moarte a *Oracolelor Sibiline* și probabil reflectă preocupările socio-economice ale autorilor; cf. VIII, 107-121, unde aceeași absență a deosebirilor sociale este prevăzută și pentru cei din iad.

a) Așa-numita prima *Epistolă a lui Clement* este cel mai vechi document care poate fi datat cu oarecare certitudine. Se pare că a fost scris de Clement, unul dintre conducătorii Bisericii Romei, și adresat Bisericii din Corint în jurul anului 96; scopul său principal este să îndemne un grup de tineri creștini dizidenți la respect față de ordinea bisericească și autoritatea stabilită. Este de înțeles că perspectiva ecleziologică a lui Clement îl face să sublinieze mai degrabă continuitatea istoriei sacre și a instituțiilor sale, în loc să reamintească în scris despre provocarea nădejzii apocaliptice care schimba lumea din temelii. Eshatologia nu prezintă un interes major pentru el. Temele tradiționale ale eshatologiei Noului Testament pe care le păstrează – de exemplu, iminenta venire a Împărăției (42.3; 50.3) sau întoarcerea Domnului pe neașteptate (23.3-5) și universalitatea judecății Lui (28) – sunt prezentate ca aflându-se în continuitate cu creația, fiind punctul culminant așteptat al procesului istoriei, iar nu o criză care vine deodată asupra noastră²².

Principala secțiune eshatologică a lucrării, capitolele 23-28, pare să fie, asemenea celei de-a doua Epistole Sobornicești a Sfântului Petru din Noul Testament, un tip de apologie pentru speranțele tradiționale ale Bisericii referitoare la înviere și judecată în fața întârzierii sau amânării resimțite de cei credincioși. Celor care se îndoiesc li se amintește că și recoltele au nevoie de timp pentru a se coace, dar că ajung la maturitate la timpul potrivit (23.3-4). Pasajul despre zi și noapte, despre creșterea plantelor din sămânța ce pare lipsită de viață (24), chiar și legenda păsării Phoenix (25) dau mărturie, în cadrul ordinii create a lui Dumnezeu, că învierea este posibilă.

Nimic nu este imposibil la Dumnezeu, în afară de minciună. [...] Niciunul dintre lucrurile pe care le-a vestit nu va întârzia să se întâmple (27.3,5).

Astfel, atitudinea potrivită unui creștin este să se teamă de judecata viitoare a lui Dumnezeu și să ducă o viață sfântă (28.1-29.1). Scopul acestei secțiuni, pe lângă evidentul element parenetic și finalul său, poate fi contracararea unei eshatologii exagerate

²² Cf. O. Knoch, *Eigenart und Bedeutung der Eschatologie im theologischen Aufriss des ersten Clemensbriefes* (Bonn, 1964).

care este posibil să fi existat în comunitatea creștină, la fel ca cea respinsă de Apostolul Pavel în prima sa Epistolă către Corinteni. Clement, asemenea lui Pavel la I Corinteni 15, atacă această înțelegere despre o mântuire deja asigurată, subliniind caracterul viitor al învierii și judecății și necesitatea vieții și a morții în actuala ordine istorică înainte ca binecuvântările promise în Evanghelie să fie revărsate²³.

Pentru autorul primei *Epistole a lui Clement*, atât viitoarea pedeapsă a celor necredincioși, cât și viitoarea răsplată a celor drepecți sunt garantate de credințioșia lui Dumnezeu față de promisiunile pe care le-a făcut (11.1; 34.3, 7; 35.2-3), chiar dacă detaliile lor depășesc înțelegerea noastră. Sfinții, care „au fost făcuți desăvârșiți în iubire”, se vor descoperi tuturor atunci când Împărăția lui Dumnezeu va veni și ei vor fi înviați din morminte (50.3-4); dar mucenicii și conducătorii credincioși ai Bisericii care au murit se bucură deja de „un loc sigur” în slavă (5.4, 7; 6.2; 44.5). Într-adevăr, Clement urmează tradiția apostolică iudaică atunci când sugerează că numărul celor aleși este deja stabilit de Dumnezeu (2.4; 59.2) și că orice om care păzește poruncile cu smerenie se găsește în acel număr (58.2)²⁴.

b) *Epistola lui Barnaba*, o lucrare pseudo-epigrafă de origine iudeo-creștină, probabil scrisă în Alexandria în jurul anului 130, vadește în schimb o intenție eshatologică mult mai puternică; ea își întemeiază îndemnul moral urgent și critica aspră a credinței și exegezei rabinice pe fundalul unei nădejdi apocaliptice intense. „Să fim cu luare-aminte în aceste ultime zile”, scrie autorul (4.9), căci „ultima piatră de poticnire se apropie” (4.3) și „cel negru”, „prințul viclean”, își pregătește atacul asupra celor credincioși (4.10, 13).

În acest timp de criză, avem trei învățături ale Domnului: nădejdea în viață, care este începutul și împlinirea credinței noastre; credințioșia, începutul și finalul judecății; și iubirea plină de bucurie, o mărturie că faptele noastre sunt drepte (1.6)²⁵.

²³ B. Weiss, „Amt und Eschatologie im I Clemensbrief”, *ThPh* 50 (1975), 70-83.

²⁴ Cf. W.C. van Unnik, „Le Nombre des élus dans la première Épître de Clément”, *RHPPhR* 42 (1962), 237-246.

²⁵ Textul și punctuația acestui pasaj sunt oarecum nesigure.